

Dietrich Bonhoeffer (1906-1945)

Zalig die treuren

Zalig zijn die treuren, want zij zullen vertroost worden.

Mattheüs 5: 4

De treurenden zijn diegenen die, los van dat wat de wereld geluk en vrede noemt, bereid zijn te leven, zij die totaal anders afgestemd zijn dan de wereld, die niet gelijkvormig aan de wereld kunnen worden. Ze dragen rouw over de wereld, over haar schuld, haar lot en haar geluk. De wereld viert feest en zij staan terzijde; de wereld roept hun toe: geniet van het leven en zij treuren. Zij zien, dat het schip waarop feestgedruis klinkt, al lek is. De wereld fantaseert over vooruitgang, kracht, toekomst, de discipelen weten van het einde, gericht en de nadering van het Koninkrijk, waar de wereld zo helemaal niet aan toe is.

Daarom zijn de discipelen vreemdelingen in deze wereld, lastige gasten, vredeverstoorders, die verworpen worden. Waarom moet de gemeente van Jezus bij zoveel feesten van het volk, waaronder zij leeft, buiten blijven staan? Begrijpt ze haar medemensen niet meer? Of is ze vervallen in mensenhaat en mensenverachting? Niemand begrijpt zijn medemensen beter dan de gemeente van Jezus. Niemand heeft de medemensen meer lief dan de discipelen van Jezus – juist daarom zijn ze buitenstaanders en dragen ze rouw.

Het heeft een diepe betekenis en het is goed, dat Luther het Griekse woord hier vertaalt met 'rouw dragen'. Op het dragen komt het namelijk aan. De gemeente der discipelen schudt de rouw niet af, als had ze daar niets mee te maken, maar ze draagt die. Juist daarin treedt de verbondenheid met de medemensen aan de dag. Daar is tegelijkertijd mee gezegd, dat ze de rouw niet willekeurig zoekt, dat ze niet in eigenzinnige wereldverachting zich onttrekt, maar draagt wat haar is opgelegd en wat ter wille van Jezus op haar neerkomt in de navolging. Ten slotte worden de discipelen door rouw ook niet murw, verslagen en bitter, zodat zij er aan te gronde gaan. Zij dragen het veeleer in de kracht van Hem die hen draagt. De discipelen dragen de hun opgelegde rouw alleen in de kracht van Hem die aan het kruis al de rouw draagt. Ze staan als rouwdragers in de gemeenschap van de Gekruisigde. Ze staan als vreemdelingen in de kracht van Hem, die voor de wereld zo vreemd was, dat ze Hem kruisigde. Dat is hun troost, meer nog: Hij zelf is hun troost (Lucas 2: 25, Simeon). De gemeente van vreemdelingen wordt getroost in het kruis, ze wordt daarin getroost, dat ze verstoten wordt naar de plaats waar de Vertrouster Israëls op haar wacht. Zo vindt ze haar ware vaderland bij de gekruisigde Heer, hier en in eeuwigheid.

Inhoud

Meditatie 137

Dietrich Bonhoeffer (1906 -1945)

Allah's grootste profeet: orgel van de duivel 138

Schets van Melanchthons Islamkritiek
Arthur Alderliesten, Culemborg

De les van 20 juli voor vandaag 140

A.B. Goedhart, Leerbroek

Ds. J.H. Stark, een leerling van Kohlbrugge in Amerika (IV) 142

T. van Es, Alblasserdam

Bij de komende verkiezingen 144

Dr. H. Klink, Hoornaar

Een woord van Blaise Pascal (1623-1662)

Verneder u machtige rede; zwijg, stompzinnige natuur; leer dat de mens veel meer is dan een mens en verneem van uw meester uw ware toestand, die ge niet kent. Luister naar God.

Allah's grootste profeet: orgel van de duivel

Schets van Melanchthons Islamkritiek

Dat de Reformatoren ageerden tegen de gang van zaken binnen de Rooms-katholieke Kerk is duidelijk. Dat vormde immers de directe aanleiding tot en het hart van de Hervorming. Velen waren er echter van overtuigd dat – omdat het einde van de wereld nabij was – de duivel niet één, maar twee wapens hanteerde: 'de antichrist' (de paus) en de Turken. 'De Turken zijn zeker de laatste en hevigste razernij van de duivel tegen Christus. Na de Turken volgt het oordeel en de hel', schreef Luther. Deze grote (apocalyptische) rol van het islamitische Ottomaanse Rijk heeft begrijpelijk minder aandacht gekregen dan die van het rooms-katholicisme. In onze tijd waarin de Islam in West-Europa doorbreekt, is het boeiend de visie van de 16^e eeuwse Reformatoren op dit punt te belichten. Dit artikel behelst een schets van de visie van de Duitse intellectueel Philippus Melanchthon (1497-1560) die zich zowel als hervormend theoloog als historicus interesseerde in de Islam.

Historische context

Het zou nog 44 jaar duren voordat Philippus Melanchthon geboren zou worden toen de Turken in 1453 Constantinopel veroverden. Deze verovering betekende een overheersing van het centrum van het christendom en het einde van het Byzantijnse Rijk. Maar ook een einde aan het christendom als staats-godsdiensdienst. Sultan Süleyman I besteeg in 1520 de troon van het Ottomaanse Rijk en voerde sindsdien verschillende aanvallen op het Duitse Rijk uit. Zo veroverden de Turken in 1521 Belgrado en kort daarna Rhodos. Na in 1526 Hongarije te hebben overspoeld, stonden de moslims in het jaar 1529 voor de poorten van Wenen, toentertijd het centrum van het Habsburgse Rijk. Nadat de Turken de aftocht hadden geblazen, zette Melanchthon zich in 1530 aan het schrijven van de Augsburgse Confessie. Zijn naam is in onze herinnering vooral aan dit wapenfeit verbonden. Maar voor en na dit markante moment in zijn leven heeft deze Duitse Reformator zich ook beziggehouden met de Islam.

Betrokkenheid Melanchthon op Islam

Hoe sterk betrokken Melanchthon was op de Islam blijkt uit een aantal zaken. Hij schreef in 1542 'het woord vooraf' bij de Latijnse uitgave van de Qor'an die door Bibliander werd verzorgd en is uitgegeven door de Bazelse drukker Oporinus. Hoewel dit woord vooraf onder naam van zijn vriend Martin Luther is

gepubliceerd - die zich ook voor het schrijven hiervan bereid toonde - was het Melanchthon die de begeleidende tekst op het heilige boek van de moslims schreef. Weinig lovend is hij wanneer hij schrijft dat Mohammed zich de oude, door wonderen bewezen en vaste bijbelse leer eigen heeft gemaakt en iets nieuws creëerde wat grondig te veroordelen is.

Een ander bewijs van Melanchthons sterke interesse in de Islam is dat hij zijn vrienden nadrukkelijk vroeg hem te informeren wanneer zij iets wisten over de oprukkende Turken. Uit veel delen van Europa ontving hij zo informatie, waarbij hij met name aandacht op informatie vanuit bezet gebied. Zijn uitleg van Daniël 7 is ingekleurd door wat brieven-schrijvers hem meedeelden.

Tenslotte is het een veelzeggend gegeven dat hij tijdens zijn laatste college (over Jesaja 53) aandacht schonk aan de Islam die geen oor en oog had voor het zoenoffer van Christus door Zijn dood.

Oordeel van God

Melanchthons interpretatie en benadering van de Islam is sterk bepaald door de overtuiging dat het einde ter tijden nabij was en de oprukkende Turken het oordeel van God uitvoerden.

De Islam vormde niet één van de vier wereldrijken, zoals deze geschetst worden in Daniël's apocalyptische visioen (Daniël 7). Wel de kleine hoorn die wordt genoemd in Daniël 7:8 en die in de plaats komt van de drie grote hoorns. Ook het beeld uit de droom van Nebukadnezar duidt volgens Melanchthon vermoedelijk op de oprukkende, nietsontziende Turken. In het bijzonder wijzen de ijzeren benen en de voeten van ijzer en leem op het rijk van de Turken (Daniël 2:33). Houtuitsneden uit de tijd van de Reformatie lieten zien hoe Turkse ruiters met lansen kinderen doorboorden, kinderen met het zwaard werden gehalveerd en zuingelingen aan palen werden gespietst. In zijn uitleg van het boek Daniël schrijft hij ergens: 'de Turken zijn niets anders dan bloedhonden, wanhopige moordenaars.' Ook Gog en Magog (Openb. 20:8, Ez. 38:2 en 39:6) duiden op de opkomende Islam als oordeel Gods in een apocalyptische, antichristelijke context. Melanchthon is in deze uitleg (gepubliceerd in 1543) niet vernieuwend, maar beïnvloed door de Franciscaner monnik Johannes Hilten (1425-1507). Een vergelijkbare uitleg is te vinden bij Martin Luther (1483-1546) en Justus Jonas (1493-1555).

Qor'aan

Hoewel Melanchthon een voorwoord schreef bij de Latijnse uitgave van de Qor'aan, zagen we al dat dit niet wil zeggen dat het een hartelijke aanbeveling betrof. Naar zijn etymologische benadering van de Qor'aan zag hij het woord als afgeleide van Korach. Dat staat voor verzameling, gemixte inhoud, velerlei. Het zou kunnen duiden op de ontstaanswijze van de Qor'aan: voordragen wat wordt voorgedragen. Ook is het aannemelijk dat hij hierbij dacht aan een verzameling vanuit Jodendom, christendom en eigen inbreng. Melanchthons bezwaren tegen de Qor'aan richtten zich er op dat het geen vrije, maar een bindende schrijfstijl bevat en dat het jonger is dan de Heilige Schrift.

Het is het boek van Mohammed dat gevuld is met fabels en de duivel als auteur heeft. Voor verstandige mensen is dat gemakkelijk waar te nemen. Verder schuwt Melanchthon het niet om de inhoud van de Qor'aan te bestempelen in termen van onmenselijk, afschuwelijk en pervers. Het doel van de Qor'aan is niet anders dan bij de Spartanen: een wettelijk fundament verschaffen aan oorlogszuchtige handelingen. Dat gebeurt op twee manieren. Door een ontwerp te verschaffen van strafvoorschriften met precieze regels om de schuld op overtredingen te vereffenen. Vervolgens door de persoonlijke vrijheid principieel de grootste speelruimte te verschaffen.

Mohammed

Net zomin als voor de Qor'aan heeft Melanchthon veel waardering voor de profeet Mohammed. Het zal geen verwondering wekken dat n.a.v. het bijbels-profetisch boek Daniël, Mohammed als antichrist wordt geïdentificeerd. Ook noemt hij hem engel en orgel van de duivel.

De goddelijke aanspraak waarop Mohammed zich beriep leidde niet tot wonderen, maar tot het zwaard waarmee hij tegenstanders bedreigde met de dood, lijfstraffen of belastingen, merkt Melanchthon spitsvondig op.

De Arabische profeet is voor hem een sluwe speculant en religieuze demagoog. Aan het eind van kerkelijke strijd rond Arius, zo luidt zijn beschuldiging, en toen de ontwrichting van de kerk compleet was, probeerde hij met zijn rationele en opportunistische houding de door de geloofsstrijd afgematte mensen beet te nemen. (Arius (± 250-336) leerde dat alleen God de Vader de enige waarachtige God was, hoewel de Zoon wel goddelijk genoemd mocht worden. Arius christologische ideeën vormden de aanleiding tot het concilie van Nicea.) Melanchthon beschouwde

Mohammed als een volgeling van deze ketter en schuwde het daarom niet om de grote profeet van de Islam werktuig van de duivel te noemen. De ontkenning van Jezus Christus als de waarachtige en eeuwige zoon van God is Melanchthons grootste kritiekpunt op de Islam.

Voornaamste kritiek

Met Luther is Melanchthon van mening dat de Islam is gebaseerd op een christelijke ketterij. In het bijzonder het verloochenen van de tweeningen, het eeuwig gelijk zijn van de Zoon aan de Vader, de goddelijkheid van de Zoon en zijn heilsbetekenis voor de mensen. Hij legt een causaal verband tussen de islamitische ketterij en die van het arianisme. Zelfs de Qor'aan is voor hem een logisch en rechtstreeks gevolg van de polemiek met de arianen over het God-zijn van Christus.

De belangrijkste vaststelling over de Islam is dat Allah niet de nieuwtestamentische, verzoenende God is, 'de genadige en zondevergevende Vader van Jezus Christus, Die de wereld zijn Zoon als Middelaar zond, maar alleen de Schepper van hemel en aarde.' In de Islam wordt Allah als Schepper aangeroepen, maar van de middelaar Jezus wordt een valse voorstelling gegeven. De god van de Islam is niet de God die zich in Christus openbaart, maar een menselijke God. Eigenlijk een fantasie. Jezus Christus wordt niet erkend als de Middelaar en zijn kruisdood wordt gezien als een fabel. Een moslim is voor de gerechtigheid dan ook niet aangewezen op het offer van Christus, maar op het verdienen van de zaligheid door eigen, goede werken. In deze zin vallen islamieten, Joden en rooms-katholieken allen in dezelfde categorie.

Wat de wet van God betreft, noemt Melanchthon aan de ene kant de Islam een op de decaloog gebaseerde religie. Aan de andere kant stelt hij vast dat toch een ieder voor zich bepaalt wat goed handelen is en een fatsoenlijke levenswijze inhoudt. Overtredingen van Gods goede wet ziet hij vooral op de terreinen van het eerste, derde en zevende gebod. Uit het voorgaande is duidelijk geworden dat het islamitisch godsbeeld zo onverenigbaar is met het christelijke Godsbegrip dat er sprake is van een andere god. De overtreding van het derde gebod, over het ijdel gebruik van Gods naam, bestaat uit het vervalsen van de bijbelse cultuur.

Het met voeten treden van het zevende gebod heeft betrekking op de wetgeving en de praktijk van het islamitisch huwelijk. De wetgeving hieromtrent geeft de man zoveel macht over zijn echtgenote(n) dat het niet meer mogelijk is om te spreken van een huwelijk bin-

nen de Islam. In de vervanging van het bindende huwelijk door louter willekeur ziet Melanchthon een alarmerend verschijnsel van de islamitische ethiek. Hier doet zich z.i. een scherpe tegenstelling voor tussen de christelijke en islamitische ethiek. Naar de leer van Christus is het islamitisch huwelijk in strijd met de scheppingsorde en moet het worden opgevat als schending van het vrouwelijk geslacht. Melanchthon neemt t.a.v. de seksuele ethiek van de islam niet zozeer aanstoot aan de toegestane polygamie, hoewel hij dit natuurlijk wel verwerpelijk vindt, dan wel hun gebrek aan respect voor de heiligheid en onontbindbaarheid van een eenmaal gesloten verbond en de daardoor gemakkelijk te realiseren echtscheiding.

Tot slot Melanchthon nog eenmaal over christendom en Islam in een evaluerende samenvatting van Manfred Köhler. Deze Duitse theoloog is in 1938 gepromoveerd op Melanchthon en de Islam aan de theologische faculteit van de *Friedrich Schilleruniversiteit* te Jena. 'De goddelijke voorzienigheid met Gods universele openbaring kan de moslims niet direct bereiken. De leer en de Persoon van Jezus krijgen immers geen volledige erkenning. Alleen de bijbelse vorm van openbaring garandeert Melanchthon de absolute religieuze waarheid. De Islam heeft het recht serieus

genomen te worden, hoewel hij niet kan verwijzen naar een gelijkwaardige openbaring. Bovendien hebben de moslims geen reden om de continuïteit van de christelijke kerk - om het behoud waarvan Melanchthon veel gelegen is - voor zich op te eisen.'

'Melanchthon streeft er niet naar om overdrijvingen te voorkomen, toespitsingen te omzeilen, vergissingen te corrigeren, opvattingen te laten heersen, kortom, zich in te leven in een vreemde religie. Hij heeft slechts als doel een helder onderscheid te bewerkstelligen.'

Arthur Alderliesten, Culemborg

Bronnen

- Martin H. Jung, *Philipp Melanchthon und seine Zeit*, Göttingen 2010
- Manfred Köhler, *Melanchthon und der Islam. Ein Beitrag zur Klärung des Verhältnisses zwischen Christentum und Fremdreigionen in der Reformationszeit*, Hamburg 2010
- Dr. W.J. Kooiman, *Luther's getuigenis in de oorlog tegen de turken. Een hoofdstuk uit zijn leer der twee rijken*, z.j.
- Gregory J. Miller, *Luther on the Turks and Islam*, in: Timothy J. Wengert, *Harvesting Martin Luther's Reflections on Theology, Ethics and the Church*, Grand Rapids, Michigan / Cambridge, 2004, blz. 185-203

De les van 20 juli voor vandaag

Aanleiding

Op Bevrijdingsdag 2012 hield de Duitse bondspresident J. Gauck, de 5-meilezing, met als titel 'Bevrijding vieren – Verantwoordelijkheid nemen'. Hij deed dit in de Grote Kerk te Breda. In zijn rede sprak hij met grote bewondering over het *Smeekschrift der edelen* uit 1566 (waarin verzet werd aangetekend tegen de Spaanse tirannie) en de Februaristaking van 1941 (uit verzet tegen Duitse tirannie). Hij zei ondermeer dat overal ter wereld, de sterkte van het recht behoort te zegevieren over het recht van de sterkste. Tevens benadrukte hij dat 'vrijheid beleven' betekent dat men verantwoordelijkheid neemt. En dat laatste uit zich in eerbiediging van mensenrechten, vrijheid en democratie.

Op 15 juli jl. hield premier Rutte een toespraak te Westerbork in verband met het historische feit dat precies 70 jaar geleden de eerste trein met 1132 joden vertrok naar Auschwitz. Hij citeerde enkele malen uit een dagboek van een ooggetuige van zo'n transport. Zijn persoonlijke reactie daarop was: "Deze woorden vertellen ons van de volslagen machteloosheid van de slachtoffers tegen het gewetenloze, onderdrukkende

systeem. Alleen de overlevenden kunnen de totale rechteloosheid aanvoelen. Wij buigen ons hoofd. Wij herdenken."

De Duitse bondskanselier A.Merkel heeft haar partij, het CDU, opgeroepen er in de komende tijd alles aan te doen om te verhinderen dat er een wet wordt aangenomen die verantwoorde besnijdenissen van met name Joodse jongetjes verbiedt: "We moeten ons in het buitenland niet belachelijk maken." En kort geleden heeft zelfs de Duitse Bondsdag de oproep van mevrouw Merkel gehonoreerd!

De overeenkomst tussen al deze berichten is de grote nadruk die er wordt gelegd op de onschatbare waarde om te kunnen leven in vrijheid, gerechtigheid en verantwoordelijkheid. Valt het te begrijpen dat de twee genoemde hoogste Duitse politici daarop wijzen? Vanzelfspkend.

Vrij onverwacht kwam ondergetekende in bezit van een aantal toespraken die gedurende dertig jaren te Berlijn zijn gehouden in de *Stauffenbergstrasse* (Oorlogsmuseum) en in *Plötzensee* (een Duitse gevangenis). Op deze twee locaties zijn veel medeplichtigen

van de staatsgreep ofwel de aanslag op Hitler die plaatsvond op 20 juli 1944 terechtgesteld. Uit een enkele toespraak willen we iets doorgeven om de woorden van president Gauck en bondskanselier mevrouw Merkel, gezien in hun historische context, beter op waarde te kunnen schatten. Hun boodschap heeft ook voor vandaag betekenis, ook voor ons vaderland!

E. Bonhoeffer

Emmi Bonhoeffer was een schoonzus van Dietrich Bonhoeffer. Haar man werd als verzetsstrijder door de nazi's vermoord. Na de oorlog was ze actief in het kerkelijke vredeswerk. In haar '20-juli lezing' vertelde ze dat haar man had gezegd dat de grootste misdaad van de regering van Hitler daarin bestond dat men er voortdurend op uit was om *het recht* te verwoesten: mensenrechten werden verbogen en willekeur vierde hoogtij. Op deze wijze viel de basis weg van het fundament van de cultuur. Daarbij onderstreepte zij het wezenlijke belang van de opvoeding thuis en op school. In dit milieu leren we de kinderen om de zwakken tegen de brutalen te beschermen. We dienen er alles aan te doen om de jeugd ervan te doordringen (bewustwording), dat het dagelijkse leven in de jaren van Hitlers macht vol levensgevaarlijke risico's was. Angst, achterdocht, spionage, verraad en terreur vierden hoogtij. Werkelijk, men moest voorzichtig leven. Hiervan gaf mevrouw Bonhoeffer een voorbeeld. "In 1942 stonden we in de rij voor een groentewinkel. Tegen mijn buurvrouw zei ik: 'In deze ogenblikken beginnen ze in de concentratiekampen de Joden massaal te vergassen en te verbranden.' De verkoopster riep naar mij: 'Mevrouw Bonhoeffer als u niet zwijgt om deze gruwelpropaganda te vertellen, zult u zelf ook in een concentratiekamp belanden. Daar zal niemand u kunnen helpen. We hebben immers allemaal gehoord wat u vertelt!' Ik antwoordde haar: 'Ik spreek de waarheid en u moet die ook weten. Ik dacht een goed werk gedaan te hebben.' Toen ik thuis kwam en deze gebeurtenis mijn man vertelde zei hij: 'Lieve, begrijp toch dat een dictatuur te vergelijken is met een slang. Trap je die op haar staart, dan bijt ze in je been. Je moet niet op de staart trappen, maar haar kop raken. En dat is niet onze taak, maar die van de militairen. Men moet je van hun verantwoordelijkheid overtuigen.' Pas twee jaar later kwam het tot de aanslag, die ook wel werd genoemd 'de opstand van het geweten'!"

K. von Dohnanyi

De moeder van Klaus von Dohnanyi was een zus van

Dietrich Bonhoeffer en zijn vader werd in het concentratiekamp *Sachsenhausen* vanwege verzetsactiviteiten vermoord. Na de oorlog was Von Dohnanyi enige tijd burgemeester van Hamburg. In zijn toespraak in de *Stauffenbergstrasse* zei hij het volgende: "Bij de verovering van Parijs in 1940 was ik nog maar 12 jaar. Nooit vergeet ik vaders gebed om een nederlaag. Terwijl bijna het gehele volk in een jubelstemming verkeerde, bad mijn vader om een nederlaag. Hij deed dat vanwege morele, politieke en historisch redenen. Dit gebed moet wel een zware last geweest zijn voor een patriot die vurig van zijn vaderland hield. De verzetsmensen gingen eenzaam hun weg, want niet zij braken de eed van trouw, maar Hitler en de zijnen. Het gezag van Gods Woord woog voor hun geweten zwaarder dan de afgelegde eed van trouw aan het regime."

Tot een daad van verzet werd het gerekend als je op één of andere wijze hulp verleende aan vervolgd of hun familie. Dit was een risicovolle actie. "Het gebeurde in de winter van 1942/43. De arrestatie van mijn ouders stond voor de deur. Mijn moeder en ik wachtten bij een bushalte, nadat we boodschappen hadden gedaan. Een bejaarde Jood die een gele ster op zijn versleten jas droeg, probeerde zijn zware kruiwagen over een gladde trottoirrand te duwen. Maar hij had te weinig krachten. Zijn pogingen mislukten. Afstandelijk en onbetrokken keken de wachtende mensen bij de bushalte naar dit pijnlijke tafereeltje. Niemand hielp. Echter, nooit zal ik vergeten hoe mijn moeder, die asgrauw geworden was, opeens haar boodschappentas liet vallen en naar de hulpeloze Jood liep. Kordaat pakte ze de kruiwagen beet en duwde hem op het trottoir. Deze daad was, zo geloof ik nu, het duidelijkste (waarschuwing)signaal van medemenselijkheid dat ik in mijn leven heb gezien. Gelukkig stond deze daad niet op zichzelf. Wel vaker vonden er zulke daden van barmhartigheid en naastenliefde plaats. Daarom is het ook vandaag onze plicht om voor vrijheid, gerechtigheid, vrede, verdraagzaamheid en menselijke waardigheid te arbeiden. Eén van de lessen van 20 juli 1944 is, dat deze waarden belangrijker zijn dan kracht, geldingsdrang dade

ysv sgn

De20e0 juliweirdirde inelidlen en sterwen. eder dag

oorreern engeExecusbeern.
oorran

gedaan, dat Hij Sodom niet zou verderven als er ook maar tien rechtvaardigen in haar waren, zo hoop ik dat God Duitsland zal sparen.”

De memoires van hen die verzet pleegden, getuigen van de volgende principes: menselijke waardigheid, geloofs- en gewetensvrijheid, bescherming van het gezin, sociale gerechtigheid en de handhaving van de rechtsstaat. De nu hoogbejaarde Peter Kraske was bevriend met Friedrich Klausung. Deze zou op 20 juli 1944 Claus Graf von Stauffenberg bij zijn actie begeleiden, maar ziekte verhinderde het hem. Hij werd gearresteerd en stierf als jongste medeplachtige op 24-jarige leeftijd. Kraske herinnert zich Friedrich Klausung nog duidelijk. Tijdens een lang nachtelijk gesprek aan het front in 1941, Kraske was toen 18 jaar, had deze christenofficier hem bemoedigd. “Onder vier ogen hebben we gesproken over de onvervangbare waarden van christendom, geloof en de eeuwige dingen!”

In 1946 sprak W.Churchill in het Engelse Lagerhuis: “Het verzet van 20 juli behoort tot de edelste en grootste heldendaden die in de geschiedenis van een volk zijn geschied. Hun offers bereidden de weg voor een nieuw begin.”

Een christenpoliticus die later Bondskanselier werd, noemde in zijn toespraak de parlementaire democratie een geschenk door Gods genade in 1945 aan

Duitsland gegeven. “Het is onze opdracht om haar levend te houden, ook in moeilijke tijden.”

In gezin, kerk en school behoren de lessen uit het verleden te worden gekend en doorgegeven. Onkunde, onverschilligheid en ongeloof dienen hierbij bestreden te worden. Immers, hoe zouden we anders verantwoordelijk kunnen leven voor God en de naaste? (Dietrich Bonhoeffer).

We leven nu in een totaal andere tijd, maar de eisen om verantwoordelijk te leven zijn dezelfde als destijds. Gods geboden veranderen immers niet. Ook vandaag vragen mensen naar de zin en het doel van het leven. De Duitse geschiedenis van 20 juli 1944 kan ons helpen om op die vragen een antwoord te vinden. Het is duidelijk dat de heer Gauck en mevrouw Merkel ze niet vergeten zijn.

Daarbij komt dat er ook nu sterke antichristelijke tendensen zijn waar te nemen. De tijdgeest lijkt steeds ‘agressiever’ met betrekking tot het christelijke geloof. Hoe staan wij daar tegenover? We eindigen met een woord van appèl van Dietrich Bonhoeffer: “Niet in de vlucht der gedachten, alleen in de verantwoorde daad ligt de vrijheid, die wordt gedragen door Gods gebod en het geloof!”

A.B. Goedhart, Leerbroek

Ds. J.H. Stark, een leerling van Kohlbrugge in Amerika (IV)

Starks kerkblad *Der Wächter*

Door zijn werk voor *Der Wächter* heeft Stark veel betekend voor de verbreiding van de leer van Kohlbrugge. In het eerste nummer van het blad wordt rekenschap gegeven van de noodzaak met de woorden: “Kinderkens, het is de laatste ure. (1 Johannes 2, vers 18).” Indien dit waar is behoeft het verschijnen van een *Wächter* (waker of wachter) geen verdere rechtvaardiging. Er moet door de leraars over de zielen gewaakt worden. Het blad had als motto Ezechiël 3, vers 17: “Mensenkind! Ik heb u tot een wachter gesteld over het huis Israëls; zo zult gij het woord uit Mijn mond horen, en hen van Mijnentwege waarschuwen.”

Bij de oprichting van het blad werd in de grondslag verklaard: “Onder de ‘voorhanden zijnde goede geschriften’ verstaan wij geschriften uit de school van Wichelhaus-Kohlbrugge, met name preken van Kohlbrugge, Geyser, Zahn en anderen, zoals G.D. Krummacher¹, de *Academische Vorlesungen* van Wichelhaus², de evangelische weekbladen *Reformierte Kirchenzeitung* voor Duitsland en *Der Pilger*. Deze

geschriften ademen een echt gereformeerde geest, munten uit door bijbelse ernst, klaarheid en frisheid, en worden door een kleine kring in de presbyteriaanse alsook in de Duitse en Nederlandse Hervormde Kerken met verlangen en genot gelezen. De ongeschonden en onvervalste waarheid Gods, die daarin wordt voorgedragen, wordt in deze kringen opgenomen gelijk het manna in de woestijn. – Daarom is het duidelijk, waarom de wens en het verlangen naar grotere verspreiding van zulke geschriften in de genoemde kringen hoe langer, hoe meer toenam totdat daaruit de oprichting van de *Wächter*-vereniging voortvloeide.”³ Men deed de uitgave in het Duits om de vele Duitssprekende gemeenteleden te dienen.

Stark heeft in *Der Wächter* over veel onderwerpen geschreven die er blijk van geven dat hij de prediking van Kohlbrugge heeft verstaan.. Ook nam hij veel preken van J.F. Bula⁴ en A. Zahn op. Daarmee heeft hij de kerk een grote dienst bewezen. In Nederland werd Bula om onduidelijke redenen niet gezien als een echte leerling van Kohlbrugge. Men besteedde daarom

geen aandacht aan hem.⁵ *Der Wächter* en ook het *Korrespondenz-Blatt der Freunde des Heidelberger Katechismus* hebben terecht meer waardering gehad voor Bula en diens preken en verhandelingen in ruime mate opgenomen. Zijn leven werd uitvoerig beschreven in een artikel in *Der Wächter*.

Ter gelegenheid van de honderdste geboortedag van Kohlbrugge schreef Stark een zeer lezenswaardig artikel,⁶ gevolgd door een kritisch artikel naar aanleiding van het herdenkingsfeest dat in Elberfeld was gehouden.⁷ Hij waardeert het dat men aandacht heeft geschonken aan dit jubileum, maar stelt meteen dat men beter meer aandacht aan de prediking van Kohlbrugge had kunnen besteden, dan aan de persoon zelf. De betekenis van Kohlbrugge is toch gelegen in zijn leer. Dat zou meer in de lijn van Kohlbrugge zijn geweest. Hij zegt: "Had men ook toch eenmaal het vlees willen roemen, dan mocht men Kohlbrugge als leraar niet van zijn mooiste versierselen beroven. Edele stenen in de kroon van een leraar zijn diens getrouwe leerlingen." Want het steekt Stark dat men veel aandacht heeft geschonken aan Böhl, echter maar één enkel keer aan Zahn, en niet éénmaal aan Bula. Stark vindt dit 'zeer bedenkelijk.' Deze laatste twee verdienen juist aandacht, 'omdat zij, meer dan alle anderen, smaad hebben moeten dragen.' Toch heeft deze dag 'ook iets echt goeds en blijvend waardevols opgeleverd', namelijk de uitgave van de *Lehre des Heils*.⁸

Ook aan P. Geyser⁹ schonk hij geregeld aandacht. Diverse stukken van H. von Tardy¹⁰, J. Wichelhaus en E. Böhl¹¹ werden opgenomen. Dit bewijst hoezeer de geest van Kohlbrugge en diens leerlingen in dit blad is terug te vinden. Dhr. W. Greeff, boekhandelaar in Elberfeld, tevens ouderling-scriba van de Nederl.-reform. Gemeinde, behartigde de belangen van *Der Wächter* in Duitsland. Betalingen voor het abonnement, 5 mark (portvrij!) voor 24 afleveringen per jaar, werden aan hem gedaan. Greeff woonde in de Deweerthstrasse nummer 110; op nummer 50 stond het grote kerkgebouw van de gemeente van Kohlbrugge, met de pastorie daar tegenover. Verder is het blad gevuld met veel citaten uit de werken van Luther en Calvijn. Deze verbondenheid met de reformatie is niet vreemd. Kohlbrugge sprak in dezelfde geest.

Kudobe, mederedacteur

Mederedacteur van *Der Wächter* was ds. Ernst Kudobe (1833 – 1908).¹² Kudobe kreeg begeerte om predikant te worden door de prediking van de vanuit Nederland naar Dubuque gekomen predikant ds. A. van Vliet, een calvinist, die goed thuis was in *De redelijke Godsdienst* van W. à Brakel. Toen in het begin

van de tachtiger jaren de leer van Kohlbrugge, Zahn, Böhl en anderen bekend werd, voelde Kudobe zich daardoor aangetrokken. Hij heeft veel gedaan om de intentie van de prediking van Kohlbrugge begrijpelijk te maken en te verbreiden. Dat was wel nodig in een tijd waarvan A. Zahn zegt, dat deze nergens zoveel als in Amerika beïnvloed werd door het Methodisme, dat, als 'kind van de Wef', graag iets voor de Heere wilde doen, omdat Hij zoveel voor ons gedaan heeft. Door deze wettische opvatting verliet men de genade.¹³

T. van Es, Alblasserdam

Noten

- 1 Gottfried Daniel Krummacher (1774-1837), gereformeerd predikant te Elberfeld. Oefende invloed uit op Kohlbrugge.
- 2 J. Wichelhaus, *Academische Vorlesungen über biblische Dogmatik*, Halle 1875. De tweede druk (1884) werd voorzien van mededelingen over het leven van Wichelhaus. De derde druk verscheen in 1892 te Stuttgart onder de titel *Die Lehre der heiligen Schrift*.
- 3 *Der Wächter*, Jahrgang 22, 1916 Nr.1. In dit nummer plaats te men een 'Herinnering aan de dag van de stichting van de Wächtervereniging, 5 augustus 1890.'
- 4 Johann Friedrich Bula (1828 - 1893), leerling van Kohlbrugge. Raakte later wat van hem verwijderd, maar verloochende diens leer nooit. Anderen vonden zijn uitspraken verder gaan dan die van Kohlbrugge. Maar dat is voornamelijk ingegeven omdat A. Kuyper Bula als voorbeeld gebruikte voor de zgn. Neo-Kohlbruggianen en hen daarom bestreed. Hij wilde wel Kohlbrugge, maar niet Bula verdedigen.
- 5 Zie voor meer mijn artikel *J.F. Bula, een volgeling van Kohlbrugge?* In: *Ecclesia*, 93^e jaargang, nr. 22 en 23.
- 6 *Der Wächter*, Jahrgang 9, nr. 22 (15 augustus 1903).
- 7 *Der Wächter*, Jahrgang 10, 1904 nr.1.
- 8 H.F. Kohlbrügge, *Lehre des Heils*, Elberfeld 1903. Pas jaren later in het Nederlands vertaald onder de titel: H.F. Kohlbrugge, *De Leer des Heils*, Amsterdam 1938.
- 9 Paul Geyser (1824 -1884), tijd- en ambtgenoot van Kohlbrugge in Elberfeld. Van onderling contact is ons helaas niets bekend. Meeslepend prediker.
- 10 Herman von Tardy (1832 - 1917), predikant te Horátev bij Königgrätz, Oost Bohemen, waar Kohlbrugge hem met E. Böhl in 1864 opzocht. Later was hij Oberkirchenrat te Wenen. Hij vertaalde werken van Kohlbrugge in het Tsjechisch.
- 11 Eduard Böhl (1836 - 1903), schoonzoon en leerling van Kohlbrugge. Werd hoogleraar te Wenen. Schreef een Dogmatiek en andere werken in de geest van Kohlbrugges leer.
- 12 Zie noot 10.
- 13 Zie A. Zahn, *Abriss einer Geschichte der Evangelischen Kirche in Amerika im neunzehnten Jahrhundert*, Stuttgart 1889, S. 21.

Bij de komende verkiezingen

Nederland gaat op naar de stembus. Wie zijn gedachten laat gaat over de achtergrond waartegen dit gebeurt, kan niet anders dan tot de conclusie komen dat deze verkiezing behoorlijk anders is dan ongeveer tien jaar geleden.

We hoeven maar te denken aan de economische crisis die zomaar kan uitgroeien tot een crisis binnen de Europese Unie. Er wordt in de media niet veel over gesproken, maar ook internationaal staan de dingen wellicht nog meer op scherp dan in 2002, toen de Amerikanen in Afghanistan de taliban bestreden en een oorlog met Irak dreigde. Meerdere delen in de islamitische wereld ondergingen in de afgelopen jaren een volledige verandering. In Syrië woedt een burgeroorlog, Iran is hard op weg om een nucleaire staat te worden.

Maar ook het politieke landschap in Nederland is behoorlijk aan verandering onderhevig. Tien jaar geleden was het bijna ondenkbaar dat de VVD en de SP zouden dingen om de grootste macht in ons land te worden. Van de PVV had indertijd uiteraard nog niemand gehoord. Wel was de partij van Pim Fortuin op het toneel verschenen. Inmiddels is de PVV betrokken geweest bij het regeren van het land en heeft zij door het intrekken van haar gedoogsteun het vorige kabinet ten val gebracht. Daar komt bij dat de christelijke politieke partijen wat relevantie betreft naar de marge worden geduwd, partijen die onze steun verdienen, ook de kleine. Nog maar enkele jaren geleden maakten een groot CDA en een veel kleinere CU samen met de PvdA deel uit van de regering. Na de dramatische verkiezingsnederlaag in 2010 en na een intern conflict is het CDA nog maar een schaduw van wat het geweest is. Als we de peilingen mogen geloven, zal de partij hier de komende verkiezingen niet van herstellen. Integendeel. Het heeft er alle schijn van dat zij opnieuw zal verliezen en dat de invloed van het christelijke geloof op politiek gebied in Nederland nog meer zal afnemen. De drie christelijke partijen lijken zelfs geen 25 zetels te kunnen behalen, waardoor ze zelfs geen grondwetswijziging kunnen tegenhouden.

Op welke partij men als christen woensdag 12 september ook stemt, men zal het erover eens zijn dat een terugval van het CDA een groot verlies betekent voor Nederland. Want wat men ook van het CDA mag denken, het is een feit dat het een partij is waarvoor niet alleen economie en geld, maar ook waarden en moraal van grote betekenis zijn. Het CDA is bovendien altijd een stabiele middenpartij geweest, die in staat was Nederland door crises heen te loodsen, doordat partijen ter linker- en ter rechterzijde bij haar konden

aanhaken. Door deze middenpositie van het CDA bleef het land regeerbaar. Het politieke spectrum werd niet beheerst door uitersten. De partij werd bovendien gekenmerkt door een bestuurdersmentaliteit. Door jarenlange ervaring in het regeren was er veel expertise aanwezig. Zodoende was er gelegenheid voor jongeren om in het kielzog van anderen uit te groeien tot volwaardige politici.¹ Daar komt bij dat de partij altijd haar verantwoordelijkheid voor Europa verstond.

Als de invloed van deze partij gaat verdwijnen, valt deze opgedane ervaring vanuit een christelijke inspiratie in het midden van de politiek weg en daarmee een stabiele op de historie rustende pijler uit ons staatsbestel. Het is daarom vurig te hopen dat het CDA nu of in de toekomst zich zal kunnen herstellen.

Wat een dergelijke partij zowel nationaal als internationaal kan betekenen, zien we voor ogen in ons buurland Duitsland. Wat een zegen voor dit land en voor de stabiliteit van Europa dat het CDU/CSU als middenpartij aan het roer staat en dat de bondskanselier mevrouw Merkel, zonder veel grote woorden en zonder in ideologieën of modernismen te vervallen, nuchter en trouw sturing geeft aan het schip van de staat. Geworteld in de traditie van het christendom, dat na de oorlog werd uitgewerkt door de karaktervaste Adenauer, weet zij koers te houden, zowel in haar eigen land als in Europa. Wereldwijd heeft zij grote invloed, tot in China en Amerika toe. Het kan misschien geen kwaad als het CDA zich door haar zusterpartij laat inspireren en lering trekt uit wat er in Duitsland gebeurt. De christelijke partij is er niet zo in het ongerede geraakt als in Nederland. Ze heeft haar wortels in de christelijke traditie weten te behouden, ondanks moeilijke perioden.

Het weer aanhaken bij die wortels kan het CDA en de andere christelijke partijen alleen maar ten goede komen, zodat ze niet vervallen in populisme en ook niet in misnoedigheid als de uitslag tegenvalt. Die traditie omvat in ons land grote mensen als Willem van Oranje, Groen van Prinsterer, Savornin Lohman en C. Gerretson. Ze gaat uiteindelijk terug op de Bijbel, het boek dat altijd actueel blijft en een bron is van inspiratie en troost in welke omstandigheden dan ook.

H. Klink, Hoornaar

Noot

- 1 Nog levendig ligt in de herinnering de onervarenheid en ondeskundigheid van diverse regeringsfunctionarissen van de LPF, die bijna vanuit het niets regeringsverantwoordelijkheid moesten dragen. Er was toen bij die partij geen kweekvijver van jonge politici.